

Opponensi vélemény

Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról

1. Az értékelendő dolgozatnak az egyszeri elolvasása után a helynevek kutatója újfent meggyőződik annak az általánosan ismert nézetnek az igazságáról, hogy az onomasztika komplex tudományág. Színvonalas, eredményes műveléséhez a kutatónak szüksége van számos egyéb tudományágban való jártasságra. Elsősorban rendelkeznie kell a leíró és történeti nyelvészet elveinek és módszereinek alapos ismereteivel, hiszen a névtudomány alapvetően mégiscsak nyelvészeti stúdium, amennyiben a neveket nyelvi jeleknek tekintjük. Emellett azonban a nevek mint az ember szellemi és anyagi művelődéséhez kötött társadalmi produktumokra általános történeti szemlélettel kell tekintenie. Sőt, a térbeli és időbeli feltárásukban konkrét történettudományi (művelődéstörténeti, település- és népiségtörténeti, gazdaság-, családtörténeti stb.) ismeretek birtokában kell lennie, továbbá jártasnak a folklór és a tárgyi néprajz, az általános és a gazdasági földrajz, a régészet, a pszichológia, a szociológia stb. kapcsolódó területein is. A disszertációéhoz hasonló témák feldolgozása tehát sokirányú szakképzettséget igényel, pedig még nem is említettük, hogy a kutatónak alapvetően mégiscsak névtanosnak kell lennie, aki birtokában van a helynevek születése, élete és pusztulása, a névadás, a névalkotás, a névváltoz(tat)ás, a névvesztés, a névcseré stb. általános ismereteinek. Egyrészt tehát e tudományágak szemléletükkel, módszereikkel, eredményeikkel hozzájárulnak a névtudomány hatékony műveléséhez, másrészt azok is igen sokat nyernek a névtani kutatásokból, gyakran megtörténik, hogy csupán a tulajdonnevek vallomására kénytelenek hagyatkozni, csupán a nevek, a névadás ismeretanyagának a segítségével tudnak közel férkőzni kutatásuk tárgyához.

A tulajdonnevek és közöttük a helynevek kutatása, a magyar névtudomány interdiszciplináris sokoldalúsága sokféle hasznosítási lehetőséget rejt tehát magában, mintegy tudatosan, célszerűen ismereteket szolgáltat az említett tudományágaknak. A névkutatók kötelessége és tudományos felelőssége mindezek miatt és mellett azért is óriási, mivel tulajdonnévanyagunk tanúságtétele sok esetben még a közszókincsünkben rejlő ismeretanyag vallomásának értékén is túlmutathat; de a benne lappangó lehetőségek messze nincsenek még kiaknázva.

Másrészt viszont a nevek magyarázata jóval nehezebb, „sikamlósabb”, mint a szókészlet más elemeinek a vizsgálata. A tévedés lehetőségei a névmagyarázatok-

ban is benne vannak, s ezek következményei a rájuk épülő (az előzőekben említett) tudományokban további hamis következtetésekben, elméletekben csapódhatnak le. Az efféle hibasorozat elkerülése, megelőzése érdekében (is) a helynevek, különösen pedig a történeti helynevek kutatóival szemben elsődleges követelmény, hogy elemzésük, értékelésük, minősítésük minden oldalú, minden lehetőséget számba vevő, valódi kritikai legyen (vö. BENKŐ LORÁND: MNyTK. 209. 6–9).

2. Mindezek előrebocsátása után, de még a dolgozat értékelése előtt feltétlenül meg kell említenem, hogy a szerző egy kiemelkedő tudományos műhelynek, a Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke helynévkutató közösségének egyik tevékeny kutatója. Annak a munkacsoportnak a tagja, amely célul tűzte ki, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatások számára nagy mennyiségű nyelvi adatot tesz könnyen hozzáférhetővé, illetőleg az általuk összeállított helynévtörténeti adattárakat saját maguk is felhasználják, az egyes elemek vallasásával nyelv- és helynévtörténeti ismereteinket tovább gazdagítják. Figyelmüket legelőször a korai ómagyar korra koncentrálnak, amely időszakból néhány rövid terjedelmű szöveget leszámítva, írott forrásként csak személy- és helyneveket tartalmazó szórványemlékek maradtak fenn. Természetesen történeti nyelvtudományunk művelői eddig is támaszkodtak a régi tulajdonnevek vallomásaira. A kutatócsoport és annak vezetője, Hoffmann István azonban úgy véli: a tudományos továbblépés első feltétele, hogy az adott korszakból fennmaradt összes helynév, tehát a teljes forrásanyag összegyűjtve, nyelvi szempontok szerint feldolgozott, rendezett formában: helynévtörténeti adatbázisokban, adattárakban, szótárakban álljon a kutatók rendelkezésére. (Azért a helyneveket állítják vizsgálatuk középpontjába, mivel azt vallják, hogy azok között magas a belső keletkezésűek aránya, etimológiailag áttetszőbbek a személyneveknél, jól helyhez köthetők, és feltehetőleg közel állnak a korabeli beszélt nyelvhez.)

Ennek érdekében fordultak GYÖRFFY GYÖRGYnek *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című műve eddig megjelent kötetéhez, amelyekben a szerző a korai ómagyar korból fellelhető szórványok helyneveinek teljességére törekszik adatközléseivel, ráadásul GYÖRFFY GYÖRGY a korai ómagyar helynévi adatok lokalizálását is elvégezte, sőt megadta az előfordulásuk idejét és variánsait (betűhíven). Mindenképpen el kell ismernünk a debreceni kutatócsoport igazát, a tervük fontosságát, hiszen ha a Györffy-kötetekben ott lappangó, nyelvészeti célokra saját formájában nehézkesen használható teljes korai ómagyar kori helynévanyagot (helység-, víz- és egyéb mikroneveket) nyelvészetileg rendezett formájúvá alakítják, és ők (vagy a következő nyelvészgeneráció tagjai) a névegyedek nyelvi elemzését elvégzik, az általános magyar nyelv- és névtörténetünk közel 400 éves szakaszát az eddigieknél alaposabban, pontosabban ismerhetjük meg, s a korábban észre nem vett összefüggésekre is felfigyelhetünk. (Egyúttal a közreműködők a nyelvtudomány művelőinek azon óhaját is teljesítik, hogy a történettudomány által felhalmozott forrás- és ismeretanyagot a nyelv- és névtudomány sajátos szempontjai szerint használja fel, s egészítse ki vele, pontosítsa eddigi nyelvi ismereteit; vö. BENKŐ LORÁND: MNyTK. 209. 9). Különösen sok újat

nyújthatnak majd a nyelvjárástörténet számára, elsősorban az egyes területek hang- (és helyesírás-), szókincs-, szóképzéstörténete, de a morfémaszerkesztés területein is. Mindezek mellett természetesen céljuk a magyar helynévtörténeti ismeretek gazdagítása, a korai ómagyar kori helynévtípusok feltárása, a helynévrendszerek bemutatása, a helynévalkotás módjainak az áttekintése, sőt a névföldrajzi sajátosságok kronológiai vizsgálata is (vö. HOFFMANN ISTVÁN: MNyj. XXXIII. 43–52).

Úgy gondolom, már az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló: Tóth Valériának azt a szándékát, hogy a korai ómagyar korból választott helyneveken végez vizsgálatot, messzemenően helyeselnünk kell, témaválasztása tehát kitűnő, föltétlenül időszerű. Munkája jelentőségét tovább növeli, hogy általa egy (még nem említett), csupán a közelmúltban időszerűvé vált tudományos igénynek is eleget tett. Nevezetesen arra utalok, amit JUHÁSZ DEZSŐ fogalmazott meg 1994-ben: „...szívesen látnánk a jövőben Hoffmann Istvántól (vagy valamely követőjétől) egy olyan tanulmányt is, amelyben az itt leírt helynévvizsgálati modell működését egy nagyobb, zárt korpuszon (pl. egy járás helynévanyagán) demonstrálná” (NÉ. 16. 109).

A szerző tudatosan választotta és vállalta, hogy Hoffmann Istvánnak (egyéb-ként témavezetőjének) az elméleti helynévelemzési modelljét (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993.) követi, ezáltal annak mintegy próbájának is szánta.

Tóth Valéria tehát feladatvállalásának, két vármegye korai ómagyar kori teljes helynévanyagának rendszertani megközelítésével, jellemző típusainak és azok összefüggéseinek a megállapításával nagyon szerencsésen illeszkedik bele a magyar és különösen a debreceni helynévtani kutatások gazdag tematikájába.

3. A dolgozat bevezetőjében a szerző indokolja a téma, a korszak és a területek kiválasztását. Elismeri ugyan, hogy az Árpád-kor helyneveivel már sok kutató foglalkozott, de „olyan átfogó munkákkal, amelyek hangsúlyozottan rendszertani megközelítést alkalmaznak, azaz amelyek az egyes neveket mint egy nagyobb rendszer elemeit szemlélnék és vizsgálnák, s e vizsgálatok révén a szisztéma fő összefüggéseit kívánnák bemutatni, az utóbbi fél évszázad szakirodalmában nemigen találkozunk. Kevés olyan tudományos munka született a témában, amelyben kiemelt hangsúlyt kapnak a nevek, vagy a névrendszer területi vonatkozásai, azaz a névkutatás névföldrajzi összetevői. Még ritkábban készültek olyan dolgozatok, amelyek valamennyi névfajta feldolgozásának szándékával íródtak” (3).

A szerző által vázolt érvekhez hozzátehetjük, hogy az értekezéshez hasonló munka várható volt tőle, hiszen a közelmúltban tekintélyes számú önálló kiadványban, tanulmányban, előadásban foglalkozott az adott kor helyneveivel, azok különböző szempontú részkérdéseivel. Az ottani kutatómunkáinak a tanulságai szervesen beépültek e nagyobb mű egészébe.

Mivel más kutatókhoz hasonlóan Tóth Valéria meggyőződéssel vallja, hogy a történeti helynévanyagunknak egyfajta átfogó, teljes feldolgozására szükség van, s ezt csak a magyar nyelvterület részenkénti feltérképezésével érhetjük el, ehhez teszi meg az első lépést dolgozatával. A vizsgálandó két (Abaúj és Bars) vármegyét a földrajzi-területi, településhálózati sűrűségi hasonlóságuk, gazdag korai

névállományuk, etnikai viszonyaik és jelentős földrajzi-nyelvjárás távolságuk alapján jelölte ki, mégpedig azért, hogy egy újabb szempont, az összehasonlító-kontrasztív elemzés is elvégezhető legyen rajtuk, vagyis hogy ki tudja mutatni a névtípusok, névalkotási módok területi egyezéseit és különbségeit. Már az Előszóban érzékeli a disszertáció olvasója, hogy Tóth Valéria ismeretekkel jól felvértezve, kutatásainak környezetét alaposan ismerve; az előtte álló feladatokat, vállalásokat határozottan körvonalazva vág neki felfedező útjainak, amelyeknek a bejáratával új eredményekre, eddig még fel nem tárt összefüggések felismerésére szeretne jutni. S ami egy efféle vállalkozásban különösen fontos: az elérendő célt is világosan látja maga előtt. Legtömörebb megfogalmazásában ez úgy hangzik: „Doktori értekezésemben ennek a névanyagnak a rendszerszerű nyelvi feldolgozását kívánom elvégezni” (4). Már előzetesen itt szeretném leszögezni: e célkitűzést a dolgozat egésze igen alapos, részletező, biztos elméleti ismereteken nyugvó minősítéseivel, tipologizálásaival, s ebből adódóan megbízható, hiteles kifejtéseivel eredményesen megvalósítja.

A disszertáció alapja és minden további vizsgálatot meghatározó tartozéka (GYÖRFFY GYÖRGY forrásként használt történeti földrajzi munkája nyomán) a szerző által összeállított történeti–etimológiai szótára. Ez sajnos a véleményezés idején még megjelenés alatt volt, így arra nem, csupán a Magyar Névértéktár I. kötetében megjelent adattárra tudunk támaszkodni: tehát a történeti alakváltozatokra, a denotatív jelentésekre igen, az etimológiai megfejtés-variációkra nem.

4. Az értekezés egyik legfőbb erőssége a szerkesztése: három határozottan elkülönített fő fejezetből tevődik össze. Mindhárom rész önálló értekezésnek is megállná a helyét, kerek egészet képez; egymással mintegy mellérendelő viszonyban vannak, de a logika szerint szorosan egymásra is épülve követik egymást.

Az első fő fejezet (I. Az Árpád-kor helynévadása) mintegy részletes előkészítése a második kettőnek. Benne a szerző három kérdéskör elméleti, illetőleg tudománytörténeti áttekintését végzi el – kiválóan. Először (az I. 1. A szórványok mint a névkutatás forrásai c. fejezetben, 5–13) az Árpád-kor magyar nyelvi szórványainak a témakörét járja körül: helyesen világít rá a korai ómagyar kor tulajdonnévi szórványainak (köztük is kiemelten a helyneveknek) a minősítési nehézségeire, a nyelv-, név- és történettudományban való hasznosítási lehetőségeire, jelentőségeire.

Az első fő rész középső fejezetében (Előzmények. A helynévadás a honfoglalás előtt, 14–23) az ősmagyar kori magyar és a X. század előtti Kárpát-medencei idegen névadásról gyűjti össze a legszámtottevőbb véleményeket, ő maga is mindkettővel kapcsolatban bátran állást foglal; nyelvi-névtani és egyéb érvekkel meggyőzően vitázik jeles történészekkel is. Más névtanosokhoz hasonlóan határozottan vallja – s ez nagy valószínűséggel igaz is lehet –, hogy helynévadási rendszerünk, névszerkezeti modelljeink, hosszú időtávra visszanyúló helynévstruktúránk nagyfokú állandósága következtében tovább hagyományozódott egy bizonyos középponti szerepű régi típusú, belső keletkezésű egyedekből álló névcsoport az ősmagyar korból az ómagyarba, s ez kiegészült a Kárpát-medencében talált né-

pességtől (elsősorban a szlávoktól) átvett idegen eredetű helynevekkel; a kétféle névadás a honfoglalással válik egyetlen helynévi szisztemává, s mindkét névkeletkezési mód folyamatosan tovább él az Árpád-korban is.

Az I/3. Tudománytörténeti áttekintés című fejezetben (24–58) veszi számba a szerző dolgozata előzményeit, mégpedig a korai ómagyar korban névvel nevezett helynévfajták (település-, víz-, tájnevek, mikrotoponimák nevei) rendjében. Közülük legrészletesebb és legterjedelmesebb a településnevek (nyelvi, névtani, történettudományi) szemléje, s azon belül a bizonyos meghatározó lexikálmorfológiai kategóriák szerinti szakmunkák értékelése. A puszta személynévi eredetű településnevek vizsgálatában mutatkozó egyik akadályozó tényezőre Tóth Valéria is nyomatékosan felhívja a figyelmet: amíg a magyar személynevek teljes körének az összegyűjtése nem történik meg, addig az efféle helynevek minősítésében bizonyosan állást foglalni nem lehet. Erénye az alfejezetnek, hogy a szerző a korábbi szakmunkák és saját következtetései alapján valószínűsíti az egyes településnévtípusok kronológiáját, illetve a település-névadások korszakhatárait.

Az első fő fejezetről összefoglalóan elmondhatjuk: a szerző messzemenően igazolta vele, hogy a korszak kutatásának a legapróbb részleteit is igen jól ismeri, tájékozott az összefoglaló jellegű, a bizonyos névtípusokat, az egyes nevek stb. kérdéseit tárgyaló munkák körében egyaránt. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy imponáló a hasznosított szakirodalom mennyisége, a hivatkozások száma, különösen ki kell emelnünk nagyfokú tájékozottságát a folyóiratokban, periodikákban található anyagokat illetően.

5. A szerző a II. és III. fő fejezetben végzi el névállományának tüzetes nyelvi, névrendszertani vizsgálatát. A másodiknak (59–114) az elején rögtön tisztázza: „Dolgozatom e fejezete (...) nem általános értelemben vett hangtörténet kíván lenni. Pusztán azoknak a hangváltásoknak a bemutatására törekszem, amelyek megjelennek, tükröződnek az általam választott korpuszban is. Azaz más oldalról a korai ómagyar kor két megyéjének helyneveit forrásként felhasználva a régi magyar nyelv hangállapotának főbb vonásait, ezekben is kifejeződő sajátosságait kívánom jellemezni” (59). Tóth Valéria ezirányú vállalkozásának azért különösen nagy a jelentősége, mivel *A magyar nyelv történeti nyelvtana* közelmúltban megjelent kötetei nem tárgyalják nyelvünk hangtörténetét, így minden tekintélyes számú korpuszon elvégzett efféle vizsgálat hasznosan hozzájárul a honfoglalást követő évszázadok hangrendszerének állapotáról, illetőleg a lezajlott változásokról eddig meglévő ismereteink bővítéséhez, módosításához vagy megerősítéséhez.

A szerző e szerkezeti egységében is igazolja, hogy a nyelvtudomány e szakágában is otthonosan mozog: mind a fonológia, fonetikai fogalmait, mind a tudománytörténeti előzményeit illetően ismeretei biztos alapot nyújtanak megfigyeléseihez.

Hogy a bírálónak mégis ennek az áttekintése közben és után merülnek fel leginkább kételyei, kétségei, az elsősorban nem a szerző tévedéseinek, hibáinak a következménye, hanem a források hangjelölésének, helyesírásának a következetlenségei, kialakulatlansága; a magyar nyelv területi változatainak, azok típusainak az eltérő fonémarendszere, az egyes hangok megerheltségeinek a különbözősége;

az egyes nyelvjárások adott állapotában bizonyos nyelvi eszközöknek, lexémáknak többféle hangtani variációban való létezése, váltakozása, végül ezeknek időbeli változásai, illetőleg némely minősítendő lexéma etimológiai bizonytalansága. (Persze mindezzel a szerző is tisztában van, fel is sorolja őket mint a vizsgálatokat nehezítő tényezőket.)

A *hegy* földrajzi köznév (64–5) esetében például igencsak megkérdőjelezhető az *i* > *ë* nyíltabbá válás, a közölt adatok ugyanúgy (s inkább) megengednék a zárt *ë* és nyílt *e* nyelvjárási váltakozását. Az, hogy a (magas hangrendű szavakban) tövégen az *-s* képző előtt *i*, *y* betű szerepel, még nem jelenti, hogy azokban *i* > *ë* nyíltabbá válás történt (65).

Ha a *Görböc(e)*, *Tököl* (66–7) nevek magánhangzói inkább labializáció eredményei, az *ü* > *ö* nyíltabbá válás esetei között nincs értelme számba venni őket.

Az *éger*, *berek*, *telek* köznevek (80) második magánhangzója valószínűleg egyik nyelvjárásban sem volt *ü*. Nehezen képzelhető el, hogy a *kis* melléknevünk magánhangzója *iü* diftongusból keletkezett (92), mint ahogy indokolatlannak látszik a *fűz* fanév (92) magánhangzóját is kettőshangzóra visszavezetni; hasonlóan nem meggyőző a *Búd* személynév > helynév diftongusos magyarázata (92).

Csak sajnálni tudjuk, hogy bár a kiválasztott vármegyék a palóc nyelvjárástípus területére, illetve azzal érintkező vidékre esnek, az *á* > *a* labializációról a szerző a rendelkezésére álló adatai alapján a szakirodalom korábbi megállapításaihoz nem tudott újabb adalékokat hozzátenni (77).

Az értekezés középső fő fejezetéhez még egy megjegyzés kívánkozik. Véleményem szerint a főcím (II. A helynevek mint a nyelv általános történetének forrásai) egyrészt túl általános (akár az egész mű címe is lehetne), másrészt nem illik a másik két áttekintő egység címe közé, harmadrészt csak nagyjából takarja az ott részletezett tartalmat. Megfelelőbb lenne a helyére előrehozni a 60. oldalon olvasható alcímet, legfeljebb kiegészítve (például így: A korai ómagyar kor hangtani arculata – a két vármegye helynevei alapján).

6. A disszertáció legkidolgozottabb, legtöbb új ismeretet nyújtó, legalaposabb fő szerkezeti része a III., Névrendszertani vizsgálatok (Abaúj és Bars vármegye) című. Olyan kerek egészre sikeredett, hogy akár önmagában is képezhetné a doktori értekezést. Ennek bevezetésében, elméleti alapvetésében a szerző a nyelvnek és annak elemeinek, tehát a helyneveknek a rendszerszerűségéből indul ki. Az utóbbi pedig magában foglalja a névalkotási szabályszerűségeknek és eszközöknek az összességét, s a helynévrendszer így valójában lehetséges névmodelleket, névmintákat tartalmaz, ún. rendszerneveket. A *rendszernevvél* az *aktuális név* áll párhuzamban, mely az előbbinek a konkrét kommunikációban való megvalósulása. A helynévrendszer megismeréséhez az egyes aktuális helyneveken át vezet az út.

A disszertáció e legfőbb fejezetét jómagamnak könnyű lenne értékelni, mégis a hagyományos értelemben nehéz bírálni, hiszen a kutatói alapállásom, a helynevekről, azok rendszeréről vallott nézeteim, szemléletem a helynevek nyelvi vizsgálatának módjairól megegyeznek a jelöltével (illetőleg a debreceni kutatócsoportéval), vagy legalábbis igen közel állnak azokhoz. Épp ezért a dolgozat máso-

dik felére vonatkozó feltétlenül magasra értékelő véleményem ismételt hangsúlyozása után bizonyos kritikai megjegyzésként csupán olyan mozzanatokat teszek szóvá, amelyek a szükségszerűen különböző ismeretanyag, a logikai rend más irányokból való kitérési lehetőségeiből, esetenként pedig a szemléletmódunk eltéréseiből származnak.

Elsőként Tóth Valériának azt az eljárását kell vitatnom, hogy Hoffmann István leíró vizsgálati módszerei közül „a lexikális-morfológiai elemzési szintnek az önálló, teljes differenciáltságú bemutatását” nem tartotta „termékeny eljárásnak”. Magam úgy vélem, hogy legalább a névrészeknek szófajok szerinti kategorizálása, vármegyénkénti összevetése; a közsői és tulajdonnévi (személynévi, helynévi) névalkotók szembeállítására fölöslegesen nem terhelte volna meg e fejezetet.

A leíró szerkezeti elemzés egyetlen kiválasztott vizsgálati szintje a funkcionális-szemantikai, benne a szerző elméleti ismeretei és korábbi publikációiban szerzett gyakorlata alapján az egyes helynevek névrészeinek elhatárolását és a névadási indítékok (névrészfunkciók) feltárását, ez utóbbiak alapján kategóriákba való elkülönítésüket nagy hozzáértéssel végezte el. Nem egyértelmű azonban számomra, hogy a funkcióra utaló kategóriaelnevezések közé miért került elsőként – a helyfajta-kifejező, -jelölő helyett – a lexikális szintre utaló, szófajt jelző *Földrajzi köznévi névrészek* megnevezés (pedig a szerző meg is fogalmazza: „Ezt a szemantikai szerepet fajtajelölő funkciónak nevezzük” (124).

A névrész-elhatárolások közül az olvasó számára gondot okoz a *Somogyi-Bódfa-fő* helynév szerkezeti minősítése (125), ugyanakkor indokolatlannak tartja a *Nagy-gyűr völgye* két említése közül az elsőt (126). 700–900 év távlatából nem könnyű megítélni a *Széplak, Poklos-verem* (135) helyneveket, valószínűleg az említettek mellett más funkció is számításba jöhet. Apróbb ellentmondás tapasztalható a *bükk, cser* alaprészek funkciójának a megállapításában, a szerző az utótagként álló efféle nyelvi eszközről azt írja: „tényleges funkciójának a helyfajtájának a megjelölését is tarthatjuk, azaz földrajzi köznévnnek is minősíthetjük” (137), mégis a hely növényzeti viszonyaira utaló névrészek között említi őket. Nem egyértelmű számomra, hogy a hely valaminek a része funkció tárgyalása során, a *fő* alaprész bővítményeit részletezve, miért utal a *Vár-fő völgye* névre is (142).

A névanyag leíró-szerkezeti vizsgálatáról összefoglalón elmondhatjuk: hogy bár a fejezet fő rendező elve a névrészek funkciója, vagyis hogy a denotátum milyen jellegzetessége jelentkezik a helynév valamelyik tagjában, funkcionális analízise nem formális, nem mechanikus, nem egyszerűen a nevekben, névrészekben föllelhető funkciók leltározására vállalkozik a szerző, hanem komplex módon, sokoldalúan, szigorú logikai következetességgel minden nyelvi jellemzőt igyekszik elmondani az egyes típusairól. Különösen nagy hangsúlyt helyez arra, hogy minden al kategória tárgyalása során számba vegye, az adott funkció milyen struktúrájú nevekben, milyen névrész-kombinációkban, milyen más funkciókkal társulva jelentkezik. Emellett elemzésébe bekapcsolja az önálló fejezetben ki nem fejtett lexikális-morfológiai szempontot is, s mindig rávilágít az egyes funkciót megtestesítő lexémák kategóriáira, szófaji, alaktani természetére, sőt legtöbb

esetben arra is, miféle keletkezési módokon jöttek létre a típusok nevei. A szerző alaposágát, mindenre kiterjedő figyelmét bizonyítja, hogy igyekezett feltárni a típusok előfordulásának, megterheltségének egyéb, nyelven kívüli tényezőit is, mint például a névrész-kombinációk mutakozó területi eltéréseit vagy a helyfajtaaktól való függőségüket.

Az elemző fejezet értékeinek további hangsúlyozása, az elismerő szavak újabb felsorakoztatása helyett, meg kell jegyeznem, hogy az alkategóriák arányainak (esetleg számainak) legalább közelítő adatokkal való illusztrálása segíthette volna a területenkénti összevetéseket, de a más régiók névanyagával való összehasonlítást is. Egyébként is fontosnak tartja a névtanos általában, hogy hol, mikor, mennyire gyakori például egy adott funkció, illetve mennyire ritka. A mennyiségi mutatók segítségével a szerzőnek az az egyébként igaz véleménye, hogy az általa megfigyelt funkcionális jellemzők nem csupán a vizsgált vármegyék területspecifikumai, hanem általános magyar tendenciák – még meggyőzőbben igazolódna.

7. Az értekezésnek a legterjedelmesebb, mintegy a negyedét kitevő fejezete foglalkozik a vizsgálatba vont helynévállomány egyedeinek, illetőleg a helynévrendszereknek a történetével. Általa Tóth Valéria ismételten meggyőzi olvasóját, hogy magabiztosan uralja választott névelemzési alapszisztémáját, annak fogalmi rendszerét, terminológiáját és értékelendő névanyagát. Az egyes helynevek keletkezési módjának a megállapításával, a szerkezetükben vagy jelentésükben végbement változások bemutatásával, a rendszertagok közötti összefüggések valóságával többnyire egyet kell értenünk (vagy legalábbis be kell látnunk, hogy úgy is történhetett), így a névanyaga alapján levont következtetései döntően megbízhatóak, s megerősítik számunkra az eddigi szakirodalmak általános vélekedéseit, illetőleg jó néhány esetben új felismerések igazát fogadtatják el. Mindezen elismerések, helyeslések mellett csupán néhány kérdés, megjegyzés, apróbb ellenvetés fogalmazódott meg a bírálóban az olvasás során.

Úgy vélem, a történeti helynévelemzésnek a keletkezés és változás mellett legalább utalásszerűen foglalkoznia kell a nevek kihalásával (annak okaival, módjaival stb.), a rendszerből való kiesésével is. A vizsgálatához alapul vett helynévelemzési modell kihagyott kategóriáiról a korai ómagyar kor helyneveivel kapcsolatban valamiféle negatívumot szintén említhetett volna. (Vajon azokon az egyéb módokon, azokon a területeken, azon évszázadok alatt nem keletkez(het)tek helynevek?)

Messzemenően igazat kell adnunk Tóth Valériának abban: „A régi helynévrendszer vizsgálatában a történeti elemzés mindig szükségszerűen kritikus pont: az idő távlatából megítélni egy-egy helynév keletkezését nem könnyű feladat, s nem is mindig végezhető el. Mindig vannak ugyanis olyan nevek, melyek funkcionális jellegük és lexikális felépítésük alapján több történeti típusba is besorolhatók lehetnek. Ilyen esetekben ... egyiket vagy másikat esetleg jobban valószínűsíthetőnek tarthatjuk” (157). Emiatt természetesen sok *talán*, *bizonyára*, *valószínűleg* és *ha* (illetőleg *-hat/-het*) szerepel a fejezetben. Érdekes lett volna összegezni, a teljes névállomány hány százaléka minősíthető csupán egy- és mennyi többféleképpen! Az utóbbi különféle lehetőségeit – a 204. oldal szemléletes áb-

rájához hasonlóan még néhányal – illusztrálva, tovább színesítene a fejezetet, és segítené az olvasót a folyamatok és összefüggések áttekintésében.

Kérdés, hogy a 164. oldal 3.2.2. pontjában számításba vett *Kraszna pataka, Eger vize* stb. típusú alakok második, köznévi tagja része-e a névnek, vagy csupán a helyfajta egyértelműsítésére, az információ pontosítására, mintegy értelmezőként használták. Ha a *Két-jó köze* név két víz közötti területet jelöl, nem kerülhet a rész-egész viszonyra utaló kategóriába (166).

Tóth Valéria feltűnően sok nevet minősített határozottan névátvételnak (208). Ezek egy részéről nem feltételezhetnénk például, hogy személynév > helynév metonímiával van dolgunk (pl. *Marót*), s akkor magyar (belső) névadás termékei?

Különösen tanulságosak, az olvasó számára a legfontosabb jellemzőket és tendenciákat kiemelők, a kutatás új eredményeit hangsúlyosan előtérbe helyezők a szerkezeti és keletkezéstörténeti fejezetek záró alfejezetei (146–155 és 209–211), amelyekben kategóriáit más, kronológiai viszonylatban tárja elénk. Az utóbbiban elsősorban táblázataival, számszerű és százalékos adataival tudja kitűnően és hatásosan szemléltetni az egyes korszakokban a két vármegyében (de ezáltal a magyar nyelvterületen általánosan is) lezajlott névszerkezeti, névalkotásbeli elmozdulásokat, változási irányokat; egyesek előretörését, mások visszaszorulását.

Tóth Valéria az utolsó (3. vagy 4.? – III. vagy IV.?) (fő- vagy al)fejezetében tárja elénk a két vármegye névanyagát, névrendszerét összehasonlító, a helynevek térbeli viszonyait bemutató, névföldrajzi vizsgálatai eredményeit. Ezt az eddigieknek kitűnő, más szempontú összefoglalásaként is tekinthetjük. Figyelme kiterjed mindenféle, a helynevekben megmutatkozó területi nyelvi jellegzetességekre, különbségekre. Mellékelt térképlapjain ezeket ábrázolja nagy számban, az egyes jelenségek összevetését általuk jelentősen segítve és megkönnyítve.

Az ómagyar nyelvjáráások hangtani jellegzetességei közül különös figyelmet szentel a magánhangzók labiális-illabiális viszonyainak. E helyen ismét utalhatunk rá, hogy az *á ~ a* meglétét, illetőleg területi előfordulásukat is tanulságos lenne vizsgálni. A zárt *e-s* és az *ö-s* változatok közül a *Zarazwlg* és társairól (215) a szerző szerint a helyesírásuk („rövidített formában való” előfordulásuk) miatt nem lehet állást foglalni. Felmerül azonban a kérdés, nem kellene-e SZABÓ T. ATILÁhoz (Nyelv és múlt. 1972. 217–235) hasonlóan vélekednünk, és egyrészt a *w* miatt mindenképpen labiális magánhangzót valószínűsíteniünk azokban a nevekben, illetőleg a *w* jelölés mögött két hangot (*β* vagy *v*+labiális magánhangzót) feltételeznünk? Ugyanúgy a *Berek, Eger* stb. típusúak (215) második szótagjában nem középső nyelvállású labiális (*ö*) ejtés volt-e inkább?

8. A részletek áttekintése után általánosan elmondhatom: a dolgozat egészéből kiderül, hogy a szerző névszemléletének alappillérei szilárdak, fogalomhasználata világos, egyértelmű, terminushasználata pontos, következetes. Tóth Valéria a korai ómagyar kor két vármegyéjének teljes helynévanyagán (tehát zárt korpuszon) először kísérli meg – igen eredményesen – egy modern névelemzési modell történeti névanyagon való alkalmazhatóságát. Pontos körühatárolt kategóriákkal dolgozva a disszertációja nemcsak új eredményeket hozott, hanem azok alkalmazsak arra is, hogy más régiók, illetőleg más korok névanyagával szembesítsük

őket. Stílusa világos, szabatos, közérthető, gördülékeny; tudományos igényeket szolgáló élvezetes értekező prózai.

A disszertáció apró részleteivel kapcsolatban az előzőekben felvetett megjegyzéseim nem a vizsgálatok lényegét, nem a feldolgozás, a következtetések alapjait érintik, inkább csak a némileg eltérő szemléletmódból vagy az alkalmazott kategóriák eltérő értelmezéséből erednek.

Az eddigieket egybevetve tehát Tóth Valériának a Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban című értekezéséről elmondhatom, hogy minden szempontból messzemenően eleget tesz azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy doktori (PhD) dolgozattal kapcsolatban támaszthatunk. Általa a magyar történeti helynévkutatás, de nyugodtan mondhatjuk, a magyar nyelvtörténet is jelentős művel gazdagodott. Benne egy hosszú (közel négyszáz éves) nyelvtörténeti/névtörténeti korszakról kapunk átfogó, sok szempontú helynévtani áttekintést. Ezek alapján apróbb igazításokkal (a kétféle hivatkozási mód és a fejezetek tagoló számozásának egységesítésével; esetleg a névalkotó lexémák valamiféle összesítésével, ezzel párhuzamosan az első két fő fejezet tömörítésével) az értekezést alkalmasnak vélem megismert formájában önálló kötetként való publikálásra, a megjelentetést pedig a nyelv- és névtudomány szempontjából föltétlenül szükségesnek is tartom.

Mivel Tóth Valéria dolgozata mind témaválasztásának időszerűségével, a szakirodalom és a források hasznosításával, alapos feldolgozásával, alkalmazott módszereivel, az elért többirányú, fontos, önálló, igazolt új eredményeivel; mind a részletek és a nagyobb összefüggések megláttatásában megmutatkozó, elmélyült fejtegetéseivel; mind pedig a formai kivitelezés igényességével igen jelentős tudományos alkotás, ezért mindenképpen alkalmasnak tartom a nyilvános vitára bocsátásra; a szerző számára pedig a doktori (PhD) fokozat odaitélését meggyőződéssel és feltétlenül támogatom.

Eger, 2000. május 11.

DR. BÍRÓ FERENC